

S A Y I 8 • 2 0 0 2

İslâm
Araştırmaları
Dergisi

TURKISH JOURNAL OF ISLAMIC STUDIES

 İSAM
TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLÂM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

düşünsel birikimi yanında, asırlar boyunca müslümanların oluşturduğu kavramsal çerçeveyi içselleştirebilmiş bir zihniyetle kurulabileceği kanaatindeyiz. Böyle bakıldığında bugün müslümanların içinde bulunduğu durumun sebebi ve hedeflenen İslâmî çözümün önündeki en önemli engelleyici unsur –Rahman'ın ima ettiği gibi– düşünce geleneğimiz değil, bizi köklerimizden koparan modernite ve müslümanların şahsi tutumlarıdır.

Muhammet Altaytaş

Mu'tezile'nin Altın Çağı Me'mûn Dönemi

Nahide Bozkurt

Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2000, 142 sayfa.

Me'mûn hakimiyetinin, "Abbasi dönemi" içerisinde kendine özgü bir yeri vardır. İslâm medeniyeti, bu dönemde "altın çağı"nı yaşamıştır. Bunun temel sebebi de Me'mûn'un ilme ve düşünceye vermiş olduğu değerdir. Zira, onun döneminde ilim adamları devletten o devre kadar görmedikleri himaye ve teşviki görmüşlerdir. Bunun sonucunda, gerek İslâmî ilimler, gerekse de, Eski Grek filozoflarının eserlerinin Arapça'ya tercüme edilmesi dolayısıyla felsefe alanında büyük ilerlemeler kaydedilmiş ve bununla da İslâm düşüncesinin sistematik hale getirilmesinde büyük mesafe kat edilmiştir. Bütün bunlarda hicri ikinci yüzyılda oluşan ve İslâm'ın inanç esaslarını akli temeller üzerine oturtmaya çalışan Mu'tezile'nin rolü inkar edilemez. Bu bakımdan mezkur dönemin araştırılması, gerek İslâm düşüncesinin zirveye ulaşmasına neden olan temel dinamiklerin tespit edilmesinde, gerekse de bir düşüncenin oluşmasında ve ilerlemesinde devletin üzerine düşen rolü konusunda bilgi edinmek bakımından büyük önemi haizdir.

Nahide Bozkurt'un Ankara Okulu Yayınları'ndan çıkmış *Mu'tezile'nin Altın Çağı Me'mûn Dönemi* adlı eseri müellifin de ifade ettiği gibi Türkiye'de Me'mûn dönemine münhasır kılınmış ilk müstakil araştırmadır. Giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşan eserde, önce kısaca Abbasi devrinden bahsedilmekte, ardından Me'mûn dönemi ve bu dönemdeki siyasi olaylar, ayrıca ilmi ve fikri faaliyetler ele alınmaktadır.

Câhiliyye devrinden var olan gelen Emevî-Hâşimî husumeti Emevîler'in hakimiyete geçmesiyle, özellikle de Kerbelâ vakasından ve Zeyd b. Ali'nin başarısız isyanından sonra daha da şiddetlenmişti. Emevî iktidarının sonlarına doğru Ali oğullarının siyasete meraklı olmamalarının da

avantajıyla Hâşimîler'in liderliğini Abbâsiler üstlendiler ve iktidarı ele geçirmek için yoğun propagandaya başladılar. Abbâsiler bu propagandaları sayesinde sadece Hâşim oğullarının değil, Emevîler'in ırkçı siyaseti nedeniyle bir çok haktan mahrum olan Mevâlî'nin de desteğini kazandılar ve sonuçta Emevîler'e karşı başarılı olarak iktidarı ele geçirdiler. Müellifin de vurguladığı gibi onlar bu başarılarını Ali oğulları ve Mevâlî'ye borçluydular. Fakat müellifin Abbâsiler'in başarı sebepleri üzerinde dururken, onların, o devirde mevcut olan ve Emevî idaresine husumet duyan mezhebi hareketlerle, özellikle de bu dönemde ortaya çıkan, Mezhepler tarihi müelliflerince de er-Râvendîyye ve eş-Şî'atu'l-'Abbâsiyye" diye isimlendirilen ve hilafetin Abbâs oğullarının hakkı olduğunu savunduğu iddia edilen akımla, eğer varsa, ilişkilerinin üzerinde durması, mezkur sülalenin devleti ele geçirmesindeki dinamiklerin tespiti, ayrıca Abbâsiler'in sosyal tabanının belirlenmesi bakımından yararlı olurdu. Zira, Abbâsiler en yoğun propaganda faaliyetlerini Emevîler'e husumet duyan bir çok heterodoks grubun bulunduğu Horasan'da yürütmekteydiler. Fakat, herhalde yazar, bu dönem hakkında, Me'mûn dönemine giriş mahiyetinde kronolojik bilgi verme niyetini güttüğü için yukarıda zikrettiğimiz konularda bilgi vermek ihtiyacını duymamıştır.

Abbasi hakimiyetiyle birlikte, hilafette Mevâlî, özellikle de İran unsurunun etkinliği artıyor ve bu da Arapları rahatsız ediyordu. Bu iki ana unsurun rekabetinin Me'mûn'la kardeşi Emin'in aralarında baş veren kanlı hilafet mücadelesinde doruğa ulaştığı görülmektedir ve aslında iki kardeş arasında vuku bulan kanlı kavga unsurlarının, yani Araplar ve Mevâlî, özellikle de Farslar arasındaki çekişmenin su yüzüne çıkmasıydı. Zira, Me'mûn taraftarlarının çoğu, İranlılardan oluşmaktaydı. Ayrıca onun veziri ve akıl vereni durumunda olan Fazl b. Sehl de İranlıydı. Emin taraftarları ise Araplardan oluşmaktaydı ki onların da başını onun veziri olan Fazl b. Rebi çekmekteydi. Bundan dolayı, müellif, haklı olarak Emin-Me'mûn kavgasının, onlar üzerinde etki kurmuş olan iki Fazl'ın temsil ettikleri Arap ve İranlı unsurların iktidar kavgası olduğu (s. 38) fikrine varır. Ayrıca, ona göre, Me'mûn hakimiyetini zora sokan ve devleti uzun süre meşgul etmiş olan Nasr b. Şe'bes isyanı da Arapların İranlılara karşı tepkisinin sonucunda ortaya çıkmıştır (s. 47). Zira, Ümeyye oğullarından olan Nasr b. Şe'bes, açıkça, Abbâsiler'e karşı mücadelesinin, onların İranlıları Araplara üstün tutmalarından kaynaklandığını söylemekteydi.

Me'mûn döneminin en önemli olaylarından biri de onun, Ali oğullarından İsnâşeriyye Şia'sı'nın sekizinci imam olarak kabul ettiği imam Ali b. Musa er-Rıza'yı kendi veliahdı tayin etmesidir. Yazar, Me'mûn'un

Abbas oğullarının tepkisine yol açacağını ve dolayısıyla kendisini zor durumda bırakacağını bile bile, neden bu kararı aldığıın üzerinde durmakta, sonuç olarak da bunu Me'mûn'un Zeydi Şiisi olmasına bağlamaktadır. Fakat bize göre müellif, Me'mûn'un Zeydi olmasını yeterince delillendirmemektedir. Zira, o, Me'mûn'un mezkur mezhebe bağlı olmasına dair bir çok rivayetin olduğunu belirtse de (s. 51), bu konuda kaynak göstermemektedir. Ayrıca onun, Me'mûn'un, Hz. Ali'nin "efdaliyyet" görüşünü Abbasi devletinin resmi politikası haline getirmesinden hareketle mezkur halifenin Zeydî olduğunu belirtmesi de problemlidir. Çünkü Hz. Ali'nin diğer halifelerden üstünlüğü (efdaliyyet) sadece Zeydiyye'nin benimsediği bir görüş değildir. Mu'tezile'nin Bağdat kolu da aynı görüşleri taşımaktadır. Me'mûn'un Mu'tezilî olması ise bir çok kaynaklarda geçmektedir. Dolayısıyla onun Zeydî değil, Mu'tezilî olması ihtimali daha büyüktür. Gerçi, Zeydiyye ile Bağdat Mu'tezilesi görüşleri bakımından bir birlerine çok yakın olduğu ve müellifin de belirttiği gibi bazılarının bu yakınlıktan dolayı onları aynı mezhep sayması bilinmektedir. Ayrıca, bazı Mu'tezilî alimlerinin "biz Zeydiyyedeniz" dediği de bilinmektedir. Fakat, bu onların her konuda aynı görüşleri paylaşması anlamına gelmez. Zira böyle olması durumunda mezkur iki fırka ayrı akımlar şeklinde teşekkül etmezdi. Ayrıca onların her konuda aynı şeyler düşünmedikleri de malumdur. Örneğin, Mu'tezile'nin temel görüşlerinden olan "el-Menzile beyne'l-Menzileteyn" görüşü Zeydiyye'ce kabul görmemektedir. Ayrıca müellif tarafından aktarılan ve er-Rıza'nın Hz. Peygamber'e olan yakınlığına göre imamet iddiasına Me'mûn'un karşı çıkmasına dair rivayet (s. 50) de bunu tekdip etmektedir. Zira, Zeydiyye, Fatıma evlatlarının imam olması gerektiğini savunmaktadır. Me'mûn'un "halku'l-Kur'an" meselesine çok önem vermesi de Mu'tezilî olmasına delil olabilir. Zira, Zeydiyye, Kur'an'ın yaratılmışlığı konusunda Mu'tezileyle aynı görüşü paylaşırsa da bunun üzerinde fazla durmaz. Fikrimizce yazarın Me'mûn'un Zeydi olduğunu savunması Zeydilik'le Bağdat Mu'tezilesi'ni tamamen özdeşleştirmesinden kaynaklanmaktadır. Kitabın bir diğer bölümünde onun Me'mûn'un Mu'tezilî olduğunu belirtmesi (s. 88) fikrimizi destekler mahiyettedir.

Me'mûn döneminin diğer önemli siyasi olayları, bu dönemde devlete karşı Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye, Muhammed b. İbrahim, Muhammed b. Ca'fer, Zut, Mısır ve Bâbek gibi bir çok isyanın patlak vermesiydi. Bu isyanların ortaya çıkmasına başta siyasi, dini-siyasi ve kabilevi olmak üzere çeşitli sebepler neden olmuştu. Özellikle Bâbek isyanı Abbasi devletini çok meşgul ediyordu. Ayrıca, Bizans İmparatorunun ona yardım

etmesi Abbasi-Bizans ilişkilerinde gerginlik yaratıyordu. Bunun sonucunda Me'mûn bu devlete karşı üç aylık bir sefer yaptı. Daha sonra yeniden Bizans'a karşı sefer yapma fikrine düştüyse de ölümü buna engel oldu (s. 77-8).

Me'mûn dönemi İslâm Tarihinde ilme ve kültüre en çok değer verilen dönemlerin başında gelmektedir. Müellife bu, Me'mûn'un, özellikle felsefi eserlerin tercümesine verdiği önem, onun, ilme olan ilgisi, dini metinlerin akıl ve muhakemenin icaplarına uygunluk içinde olmasını savunan Mu'tezile'nin doktrinini benimsemesi ve Merv'de iken Helinistik atmosferde eğitim görmesi gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır.

Bu dönemde Emevî devrinde başlatılan tercüme faaliyetleri daha da hızlanmış ve Yunanca, Farsca, Hintçe, Süryanice, Nebatice ve Koptçadan Arapça'ya bir çok önemli eser çevrilmiştir. Bütün bu faaliyetlerde dönemin ilmi merkezi olan "Beytu'l-Hikme"nin rolü inkar edilemez. Harun er-Reşid döneminde Bağdat'ta kurulan ve hakkında çok az tarihi bilgilere sahip olduğumuz bu müessese, hem bir tercüme merkezi, hem halka açık kütüphane, hem de çeşitli ilmi faaliyetlerin gerçekleştirildiği bir kurum ve akademi idi. Bu dönemde Sümame b. Eşras, Bişr b. Mu'temir, Ebu'l-Huzeyl b. Allaf, Ahmed b. Ebi Duad, Bişr el-Merisi, Ebu Yusuf Yakub b. İshak el-Kindi ve Muhammed b. Musa el-Harezmi gibi büyük alimler yetişmiştir. Dönemin alimleri bizzat halifenin başkanlığında tertip edilen ilmi toplantılara katılır ve fikirlerini açıkça söylerlerdi. Genellikle bu toplantılarda fikhî ve kelâmî konular tartışılmaktaydı. Müellife göre bu dönemde en çok tartışılan konular, "teşbihin nefyi", "büyük günah işleyen ahiretteki durumu", "Hz. Ali'nin efdaliyeti", "İmamet" ve "Halku'l-Kur'an" gibi kelâmî meselelerdi. Halife bu tartışmalarda alimlere hürce fikirlerini söyleme hakkı tanıyordu. Fakat Me'mûn "Halku'l-Kur'an" meselesinde, diğer konularda gösterdiği müsamahayı esirgemiş ve Kur'an'ın yaratılmışlığını kabul etmeyen alimlere çeşitli baskılar uygulamıştır ki bu İslâm tarihinde "Mihne olayları" olarak bilinmektedir.

Sonuç olarak, bu kitabın Türkiye'de, Me'mûn döneminin araştırılmasında atılmış ilk adım olduğunu belirtiyor ve ileride özellikle bu dönemdeki ilmi ve kültürel faaliyetleri daha detaylı inceleyen araştırmaların yapılacağını ümit ediyoruz.

Akil Şirinov